

УКРАЇНСЬКЕ РИБАЛЬСЬКЕ НАЗОВНИЦТВО І СФЕРА САКРАЛЬНОГО

Досліджено особливості концептуалізації сакральної сфери в назвах українського рибальського промислу. Установлено, що українське рибальське назовництво пов'язане з використанням образів Ісуса Христа та його апостолів, міфологізуванням праукраїнцями певних порід риб, грецьким походженням багатьох термінів і професіоналізмів, табуванням назв рибальських реалій, метонімізацією назв релігійних свят, метафоризацією образу людини іншого віросповідання.

Ключові слова: український рибальський промисел, язичництво, християнська релігія, концептуалізація, метонімізація, метафоризація, термін, професіоналізм, жаргонізм, арготизм.

Історія походження назв і термінів рибальського промислу цікавила багатьох українських мовознавців, насамперед О. Горбача, який досліджував північно-чорноморську українську рибальську термінологію грецького походження, „головно назви дрібних рибальських суден, набережних влаштувань та – чорноморських риб“ [1, с. 35-36], А. Берлізова (Лексика рибальства українських говірок Нижньої Наддніпрянщини : дис. ... канд. філол. наук. – Чернігів, 1974), Є. Мотузенка (Морская рыболовецкая терминология Северо-западного Причерноморья : дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 1987), І. Ліпкевича (Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини : дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1993), Г. Тарасенка (рибальська лексика Середньої Наддніпрянщини) [16]. Періодично з'являються дослідження мовознавців, присвячені окремим термінам цього промислу, наприклад, ґрунтовна етимологічна розвідка В. Складенка про *невід* (Мовознавство. – 2010. – № 4/5).

Слова й вислови рибальської сфери – органічний складник мовної картини українця. Більшість назв цього промислу мають глибинний культурно-національний контекст, зберігаючи в своєму концептуальному змісті залишки язичницьких вірувань і символи християнської доби. Один із найперших дослідників української термінології рибальства О. Горбач свого часу зауважив, що „риболовля набрала поважного значення аж із заведенням християнства та з рибною їжею в пости“ [1, с. 34]. Тому концептуалізація сакральної сфери в назвах українського рибальського промислу – актуальна проблема сучасного мовознавства.

Наукові студії підтверджують вплив язичницьких забобонів на постання загальної назви об'єкта промислу *риба*. Академік О. Трубочов, спираючись на етимологізування В. Топоровим праслов'янської лексеми *ryba, уважав, що праін-

доєвропейську назву риби, яка з табуїстичних мотивів могла мати вигляд *zъvъ, слов'яни замінили назвою від також табуїстично маркованого кореня *raib/*roib- (його простежуємо зокрема в іхтіонімі *рябець* „досось Trutta“) як нагадування про ті часи, коли слов'яни, полюючи на рибу, називали її „пістрявою“, „рябою“. Знаний етимолог В. Коломієць припустила, що спочатку під цією назвою мали на увазі *лососевих* [17, с. 452-453].

Крізь призму християнської релігії грецьке слово *ἰχθύς* „риба“ дослідники розшифровують як „Ісус Христос, Божий Син, Спаситель“. У ранній християнській літературі Ісуса Христа інколи називали „Рибою“, а християн „рибалками“. Апостолів-рибарів Петра й Андрія Ісус Христос обіцяв зробити „ловцями людей“ (Матф. 4,19). У середньовічному європейському мистецтві мають алегоричне забарвлення сцени вудження й ловлення сіткою риби. Відомий і образ Будди як рибаря [10, с. 393]. У книжній староукраїнській мові знаходимо образне порівняння з рибальським сюжетом: „Звыкли ваши духовные папѣжского вызнания ловити и до оное матнѣ, яко безрозумливую рибу огромностью болта своего, то есть // мовы поважное и грозное... заганяти“ [13, с. 19]. Сакральний „рибальський слід“ українці зберегли в багатьох стійких висловах, як-от: *Сам Бог з рибалок апостоли вчинив* [21, с. 464], *У мужика й свято, що Петрів день* (Як відомо, Петра покликав Господь до апостольського служіння саме тоді, коли той займався основним своїм промислом – рибалив). Рибалки Середньої Наддніпрянщини, спираючись на прикмети, що супроводжують підходи марени на нерестовища, називають ці підходи „троїцький“ і „петровський“ [23, с. 366]. Стійка словосполука-професіоналізм *петровський підхід* – результат метонімічного перенесення, пов'язаного із днем, „коли язичники відзначали своє рибальське свято 29 червня“, а цей день своєю чергою збігся „із днем християнського апостола Петра“ [8, с. 318].

Дослідники іхтіонімів серед їхніх найактивніших мотиваторів називають час, коли риба йде на нерест [15, с. 133]. Із назвами релігійних свят пов'язано чимало народних українських іхтіонімів, зокрема назви ляща залежно від зимового чи весняного нерестування: „микольник“ і „юровик“ [18, с. 200], тобто *микольник* нереститься в грудні (місяці, коли святкують День святого Миколая), а *юровик* – у травні (6 травня вшановують святого Юрія, за язичницьких часів – Ярила). Рибалки Середньої Наддніпрянщини протиставляють три біологічні різновиди минька – „введенський, роже-

твенський, хрещенський миньок“ [16, с. 59], назви яких пов'язують зі святами різдвяно-новорічного циклу: Введення у храм Пресвятої Діви Марії, Різдом Христовим і Хрещенням Господнім.

Культ риби в давніх міфологічних уявленнях також часто поєднаний із культом змії. Учені припускають зв'язок міфічної риби *виз* із „яфетичним“ уявленням про змію-рибу (вішап) [11, с. 66]. Назву риби *виз* (яка була в уяві праукраїнців творцем організованого Світу) відбито в українських обрядових піснях: „Гой у тих кудрях сив сокіл сидит. В Дунай ся дивит, там *виза* видит,.. з *визом* говорит: Гой ци тепер так, як в первовіку?“ [2, с. 111]. Надалі лексема *визь риба* зі значенням „тунець“ активно функціює в пам'ятках староукраїнської мови [14, 56]. У сучасній українській мові місцева назва білуги в північно-західній частині Чорного моря *виз, виза* [22, с.124].

Важливим для українця є виразно негативно конотований образ хижої риби (передовсім щуки й судака). Він означає підступність, зраду, розлуку. У пісенній творчості ці образи свідчать про подружню зраду: „*Ой щучечки задля кумочка, а карасі задля кумасі; Звари мені судака, Щоб і юшка була, І юшечка, і петрушечка. Ти ж моя кума любя, кума душечка*“ [4, с. 319-320]. Образ *щуки-розлучниці* є в давній слобожанській пісні: „*Не впиймалы доли, / Та впиймалы щуку / Парню на разлуку*“ [5, с. 159]. Рибалки Нижньої Наддніпряни називають щуку *сара*, а ця назва, на думку дослідників, є реліктом запорозького рибальського аргю, у якому щуку асоціювали за хижими рисами її вдачі з шинкаркою-єврейкою [9]. В одному зі сатиричних творів В. Дрозда герой оповідання, письменник, шукає в мовленні поліщуків серед цілого ряду синонімічних називань хтивої жінки найбільш образне слово, і ним виявився жаргонізм „трав'янка“. Гадаємо, що основою для метафоричного перенесення став образ тієї породи щуки, яку рибалки відрізняють за яскравим зеленим кольором і активним способом полювати на жертву.

Серед чинників сакралізації промислових назв залежно від тілобудови й кольору риби також виразно виступає етнімічний. Лексема *циган* укорінилася в середньонаддніпрянському професіоналізмі *циганок* „біологічний різновид лящя“ [16, с. 59], у східнослобожанському збірному іменникові *цигани* „зграйка вертких дрібних риб верховодок“ (Картотека автора), у стійкій словосполучі *циганська рибка* „неістівна дрібна рибка“ [28, с. 382]. Метафоричне перенесення відбувається переважно за моделлю „відрізняється від звичайного“ (у нашому випадку – невеликим розміром). Така модель властива не лише рибальській сфері. Якщо дощить, коли світить сонце, кажуть *циганський дощ*. За словами відомого

фразеолога В. Ужченка, вислови на взірець *курячий дощ, заячий дощ* засвідчують „незвичність, певні відхилення від норми“. Учений також кваліфікує вислів *сліпий дощ* (синонім до *циганський дощ* – Р. М.) як стародавній, який асоціюють із різними реаліями: багато світла, зблиски, сіяння [20, с. 56-57]. Ці дві риси – незвичність реалії та її блиск, можливо, лягли в основу стійкої словосполучі *циганська риба* на позначення карася золотистого, який „відрізняється від звичайного карася високим і коротким тілом“ і забарвлення його „мідно-руде або червонувато-золотисте, плавці червоні“ [19]. За моделлю „відрізняється від звичайного“ утворено також стійкі вислови *тепло як циганові під ятером* „хтось змерз“ [3, с. 121], *нагрівся як циган в неретку* „тс.“ [27, с. 159], де зовні чимось схоже на хату рибальське знаряддя аж ніяк не рятує від холоду й вітру.

Проте є й інша модель перенесення образу *цигана* – „відрізняється передбачливістю й хитрістю“. Чорноморські рибалки бичка-кругляка (*Neogobius melanostomus*) називають „циганом“ і добре знають, що він лише випадково може потрапити на гачок [6, с. 140-141]. Об'єктом метафоричного перенесення за цією ж таки моделлю став і лин озерний (*Tinca tinca L.*), якого на Закарпатті і місцями на Буковині називають *циганською рибою* [23, с. 265]. Внутрішня форма цієї словосполучі прояснюється, якщо розглядати образ лина на тлі паремій, пор.: *Лин вилинає, а карася очешуть* „хитра людина завжди уникне небезпеки“ [21, с. 99], *ходить як лин по дну* „поводиться тихо, не привертає до себе уваги“ [27, с. 82] тощо.

Цікавим щодо внутрішньої форми є фразеологізм із мовлення рибалок Нижньої Наддніпряни *піймать циганку* „нічого не піймати“ [26, с. 106]. Узявши до уваги потенційні семи професіоналізму *циганка* – „дрібна“, „неістівна“, або ж „передбачлива й хитра“, – припускаємо, що цей фразеологізм могли утворити як за моделями „відрізняється від звичайного маленьким розміром“, „відрізняється від звичайного поганими смаковими якостями“, так і за моделлю „відрізняється від звичайного передбачливістю й хитрістю“.

Як бачимо, усі ці значення об'єднані архісемою „відрізняється“. У говірковому мовленні маємо чимало пов'язаних із рибальським промислом лексем і фразем, що постали внаслідок такого протиставлення, ускладненого персоніфікацією: напр., *аўстр'ійак* „світлого кольору бичок, що водиться на дні Дністровського лиману“ [12, с. 13], *мад'яр* „чоп великий (*Zingel zingel L.*)“ [25, с. 86], *москалик* „оселедець (риба з роду *Alosa*)“ – риба, яку в Галичині споживали в період Різдяних свят і посту, а називали її так, бо

завозили з Російської імперії, а пізніше з Радянського Союзу [7, с. 120], *жидовська риба* „плітка“ [28, с. 382] (припускаємо, назва мотивована тим, що цю породу риби українські рибалки ніколи не вважали особливо цінною).

Отже, формування українського рибальського назвництва від первнів міцно пов'язане із сакральною сферою:

образами Ісуса Христа та його апостолів у рибальській лексиці і фразеології;

відбитим в обрядових піснях міфологізуванням праукраїнцями певних порід риб;

грецьким походженням багатьох термінів і професіоналізмів промислу;

табуванням назв рибальських реалій;

метонімічними моделями, в основі перенесення яких назви християнських і подекуди язичницьких свят;

рибальськими жаргонізмами й арготизмами, що розвинулися внаслідок метафоризації образу людини іншого віросповідання.

Література

1. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія / Олекса Горбач // Зібрані статті VI. – Вип. 12 : Лексикографія й лексикологія. – Фотопередрук. – Мюнхен, 1993. – С. 30-56.
2. Губерначук С. Трипілля і українська мова / Станіслав Губерначук. – К. : Фенікс, 2005. – 232 с.
3. Добролюжа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Галина Добролюжа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Х. : Харьк. губ. стат. ком., 1898. – 1012 с. – Т. 1. – Старобельский уезд.
6. Зайцев Ю. П. Чорноморські береги України / Ю. П. Зайцев. – К. : Академперіодика, 2008. – 242 с.
7. Лицур М. Риба в системі традиційного харчування населення Галичини в кінці XIX ст. – 1990-х рр.: етносоціальний аспект / М. Лицур // Галичина, 2011. – Ч. 18-19. – С. 120-126.
8. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : АртЕк, 2004. – 472 с.
9. Мільчев В. Останні з запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я. – хранителі традицій низового козацтва / В. Мільчев // Режим доступу: www.cossackdom.com/culture/milchev_ostzaporozh.htm
10. Мифы народов мира : энциклопедия : в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – Т. 2 : К-Я. – 719 с.
11. Мосенкіс Ю. Трипільська міфологія: Короткий словник термінів / Юрій Мосенкіс. – К., 2003. – 74 с.
12. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : ОДП ім. К. Д. Ушинського, 1958. – 78 с.
13. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / відп. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 3 : Б - В (Богъ - вєсьной) / укл. М. Онишкевич, Р. Осташ, Л. Полюга, О. Федик, М. Чікало. – Львів, 1996. – 252 с.
14. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / відп. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 4 : В (вєсь - вправѣ) / укл. Н. Осташ, О. Федик, М. Чікало. – Львів, 1997. – 260 с.
15. Стройкова С. А. Пропозиційно мотивовані іхтіоніми в німецькій мові / С. А. Стройкова // Вісник Черкаського університету : Серія „Філологічні науки“. – Черкаси, 2014. – № 27. – С. 129-135.
16. Тарасенко Г. Д. Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянщини в словниковому складі української мови / Г. Д. Тарасенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VIII. – К., 1961. – С. 57-63.
17. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / О. Н. Трубачев ; отв. ред. Н. И. Толстой. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 489 с.
18. Туленцева О. Є. Концептуальна парадигма рибальської лексики в українській мові / О. Є. Туленцева // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 195-201.
19. Турянин І. І. Риби Карпатських водойм / І. І. Турянин. – Ужгород : Карпати, 1982. – Режим доступу : <http://fly-fishing.lviv.ua/articles/useful-articles/13#15>
20. Ужченко В. Д. Образи рідної мови / В. Д. Ужченко. – 2-ге вид., випр. і доп. – Луганськ : Знання, 2005. – 236 с.
21. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. (Серія „Літературні пам'ятки України“).
22. Фауна України : у 40 т. – Т. 8: Риби. – Вип. 1 (личинкохордові, безчерепні, хребетні) / П. Й. Павлов. – К. : Наук. думка, 1980. – 352 с.
23. Фауна України : у 40 т. – Т. 8: Риби. – Вип. 2 (коропові). – Ч. 1 / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. – К. : Наук. думка, 1981. – 428 с.
24. Фауна України : у 40 т. – Т. 8: Риби. – Вип. 2 (коропові). – Ч. 2 / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. – К. : Наук. думка, 1983. – 360 с.

25. Фауна України : у 40 т. – Т. 8: Риби. – Вип. 4 (окунеподібні) / А. Я. Щербуха. – К. : Наук. Думка, 1982. – 384 с.
26. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с. – (Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпряниці).
27. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
28. Ястремська Т. Іхтіологічний лексикон Валентини Усачової / Т. Ястремська // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 379-388.

Исследованы особенности концептуализации сакральной сферы в названиях украинского рыболовецкого промысла. Установлено, что украинская рыболовецкая номинация связана с использованием образов Иисуса Христа и его апостолов, мифологизацией праяукраинцами определённых пород рыб, греческим происхождением множества терминов и профессионализмов, табуированием названий рыболовецких реалий, метонимизацией названий религиозных праздников, метафоризацией образа человека иного вероисповедания.

Ключевые слова: украинский рыболовецкий промысел, язычество, христианская религия, концептуализация, метонимизация, метафоризация, термин, профессионализм, жаргонизм, арготизм.

The article researches the features of conceptualization of the sacred sphere in names of Ukrainian fishing. It has been established that the Ukrainian fishing nomination is connected with usage of images of Jesus Christ and his apostles, mythologization of certain fish species by pre-Ukrainians, Greek origin of many terms and professionalisms, taboo of names of fishing realities, metonimization of names of religious holidays, metaphorization of human's image of another confession.

Key words: Ukrainian fishing, Paganism, Christianity, conceptualization, metonimization, metaphorization, term, professionalism, jargonism, argotisme.